संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती संलग्नित

आणि

श्री दादासाहेब गवई चॅरीटेबल ट्रस्ट, अमरावती द्वारा संचालित

तक्षशिला महाविद्यालय, अमरावती समाजशास्त्र विभाग

आणि

मराठी समाजशास्त्र परिषद

यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित

मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे ३० वे राष्ट्रीय अधिवेशन

दि. १३ व १४ जानेवारी २०२०

-: विषय :-

भारतातील समाजशास्त्राची शतकपूर्ती

स्थळ

"राज़वाडा"

देशमुख लॉन समोर, शेगाव नाका रोड, अमरावती

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Takshashila Mahavidyalaya, Amravati

Department of Sociology & Marathi Samaj Shashtra Parishad

Organised

TWO DAY NATIONAL CONFERENCE

ON

HUNDRED YEARS OF SOCIOLOGY IN INDIA

ISBN : 978-81-941195-4-8

Publication : Shabdkanti Prakashan, Amravati.

Owner : Secretary, Shri. Dadasaheb Gawai Charitable Trust, Amravati

Published By : Principal, Takshashila Mahavidyalaya, Amravtai.

Printed By : Atharv Graphics, Amravati

Patron

Dr. Kamlatai R. Gawai, Founder President, SDGCT, Amravati.

Mrs. Kirtitai Rajesh Arjun, President, SDGCT, Amravati.

Adviory Board

Prof. P. R. S. Rao, Secretary, SDGCT, Amravati.

Dr. Padwal Mallu, Principal, Takshashila Mahavidyalaya, Amravati

Dr. Saroj Aglawe, President Marathi Samajshashtra Parishad.

Dr. Dipak Pawar, Secretary, Marathi Samajshashtra Parishad.

Dr. Rahul Bhagat, Treasurer, Marathi Samajshashtra Parishad.

Dr. K. M. Akotkar.

Dr. P. R. Abhyankar.

Dr. Daya Pande.

Prof. Nandkishor Raut.

Dr. Sanjay Bhagat.

Dr. Pradip Ambore.

Prof. Sandip Hadole.

Editor : Dr. Anjali R. Wath.

Board of Editor : Prof. Pritesh Patil.
Prof. Pravin Wankhade
Prof. Sachin Pandit.

Cover Page Design : Gajanan Dhole

Type Setting : Atharv Graphics Amravati,

Date of Publication : Thurday, 23rd January, 2020

Note : 1) The Souvenir is for private distribution only. 2) The Editor and the Board of Editors may or may not agree with the thoughts of the writers in case of authenticity of their paper.

[All the rights are reserved by Publication.]

Scanned with CamScanner

		मसराम	
48	भारतातील सामाजिक चळवळी आणि समाजशास्त्र	डॉ.आचार्य आर.डी.	214
49	भारताच्या सामाजिक परिवर्तनामध्ये समाजशास्त्राची उपयोगिता	प्रा. अस्मिता रामभाऊ ठोंबरे	219
50	भारतातील सामाजीक चळवळी आणि समाजशास्त्र	डॉ. देविदास श्रीराम भगत	223
51	डॉ. जी.एस. घुर्ये यांचे समाजाशास्त्रातील योगदान	प्रा. स्मिता रा. देवर	226
52	डॉ. एम् एन् रॉय यांचे भारतीय समाजशास्त्रात योगदान	डॉ.दीपक कृष्णराव पवार	230
53	भारतातील समकालीन स्त्रीयांच्या चळवळी	कु.गोदावरी विठ्ठलवन बन	237
54	डॉ. जी. एस. धुर्ये यांचे भारतीय समाजशास्त्रातील योगदान	प्रा. लक्ष्मण बापुराव नैताम	245
55	थोर समाजशास्त्रज्ञा डॉ. सुधाताई काळदाते	प्रा. डॉ. वायभासे शिवाजी विठ्ठलराव	248
56	भारतातील सामाजिक चळवळी आणि समाजशास्त्र	प्रा.सौ.माधुरी गोविंद गिरी	249
57	सामाजिक चळवळी एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा. डॉ. बळीराम परशराम अवचार	251
58	स्त्री सुधारणा आणि सामाजिक चळवळी	डॉ. पी. एल. अंबोरे	255
59	भारतातील सामाजिक चळवळ (स्त्रीमुक्ती चळवळ)आणि समाजपास्त्र	प्रा. डॉ. रविंद्र विठोबा विखार	258
60	भारतिय समाजशास्त्रज्ञाचे समाजशास्त्रात योगदान	प्रा. संतोष विश्वनाथ यादव	262
61	भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे समाजशास्त्रातील योगदान	मनोहर भी. येरकलवार	266
62	महाराष्ट्रातील दलित चळवळीचे संघटन आणि नेतृत्व–समाजशास्त्रीय अध्ययन.	डॉ.हेमंत सोनकांबळे	269
63	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय समाजशास्त्रातील योगदान	डॉ. राजेंद्र फकिरा बगाटे,	276
64	महाराष्ट्रामधील समाजशास्त्र विकासाच्या वाटचालीमध्ये डॉ. जी. एस. घुर्ये यांचे योगदान	प्रा. धिमधिमे किरणकुमार मोहन	285
65	भारताच्या सामाजिक परिवर्तनामध्ये समाजशास्त्राची उपयोगीता	श्री. अशोक रामचंद्र गोरे डॉ. ता.प. सोंडगे	289
66	समाजशास्त्र डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारातील सामाजिक क्रांती	प्रा. डॉ. शाम ग. दुतोंडे,	292
67	भारतातील समाजशास्त्राचा विकासः एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	डॉ. श्रीनिवास पिलगुलवार	296
68	सद्यस्थितीतील समाजशास्त्रज्ञासमोरील आव्हाने	डॉ. गिराळ हनुमंत दागोबर	304
69	"औरंगाबाद शहराचा सामाजिक विकास" समाजशास्त्रीय महत्व:	डॉ. बर्डे नंदलाल भिमराव	308
70	भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे समाजशास्त्रातील योगदान	प्रा.बोराडे तानाजी रामभाऊ	311
71	भारतात समाजशास्त्राचा विकास (Development of Sociology in India)	प्रा. डॉ. रामेश्वर एम. [illegible]	314

Scanned with CamScanner

भारतातील समाजशास्त्राचा विकास: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

डॉ. श्रीनिवास पिलगुलवार
समाजशास्त्र विभागप्रमुख
लोकमान्य महाविद्यालय,वरोरा जि. चंद्रपूर, E-mail Id:snpilgulwar@gmail.com

प्रस्तावना:

समाजातील घटीत होणाऱ्या घटना घडामोडींचा व व्यक्तीच्या वर्तन आणि व्यवहाराचा शास्त्रीय दृष्टीने अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणून समाजशास्त्राचा उदय १९ व्या शतकात युरोप खंडातील फ्रान्स येथे झाला. इतर सामाजिक शास्त्राच्या तुलनेत समाजशास्त्राच्या उदय आणि विकासाचा इतिहास हा केवळ १८० वर्षाचाच आहे. म्हणजेच समाजशास्त्र हे इतर सामाजिक शास्त्राच्या तुलनेत अगदी बाल्य अवस्थेत आहे. समाजशास्त्राचा शास्त्र म्हणून उदय जरी १८३८ मध्ये झाला असला तरी, त्यापूर्वी समाजातील व्यक्ताच्या वर्तन व व्यवहाराचा अभ्यास होत नव्हता असे आपणास म्हणता येणार नाही. समाजशास्त्राच्या उदयापूर्वी जगातील सर्वच समाजात सामाजिक विचार अस्तित्वात होते परंतू त्या विचारांचे स्वरूप हे वेगळे होते. भारतात समाजशास्त्राच्या उदय हा २० व्या शतकाच्या पूर्वाधात सर्वात प्रथम महाराष्ट्रात म्हणजेच मुंबई विद्यापीठात १९१९ साली झाला आहे. जागतिक पातळीवर समाजशास्त्राच्या उदयाचे जनकत्व फ्रान्सचे विचारवंत ऑगस्ट कॉम्त यांच्याकडे जाते. तर भारतातील समाजशास्त्राचे जनक म्हणून डॉ. जी. एस. घुर्ये यांना संबोधले जाते. डॉ. जी. एस. घुर्ये यांना भारतीय समाजशास्त्राचे भिष्मपितामह असेही संबोधले जाते. समाजशास्त्र विषयाला जागतिक स्तरावर शास्त्राचा दर्जा प्राप्त करून देण्याचे कार्य ज्या महान विचारवंतानी केले त्यात समाजशास्त्रातील अभिजात विचारवंताचे योगदान महत्वपूर्ण आहे. ऑगस्ट कॉम्त, एमिल दुर्खीम, हर्बट स्पेन्सर, कार्ल मार्क्स, मॅक्स वेबर, वेल्फ्रेडो पॅरोटो इ. विचारवंताचे योगदान अतुलनीय आहे. भारतातील समाजशास्त्राच्या विकासात ज्या महनीय व्यक्तीचे नाव घेतले जाते त्यात डॉ. जी. एस. घुर्ये यांचे नाव अग्रगण्य स्थानी आहे. डॉ. जी. एस. घुर्ये यांच्या बरोबरच डॉ. एम. एन श्रीनिवास, डॉ. डी. पी. मुखर्जी, डॉ. ए. आर. देसाई, डॉ. ईरावती कर्वे, डॉ. के. एम. कपाडिया इ. अशा अनेक विचारवंताचे योगदान महत्वपूर्ण आहे. भारतातील समाजशास्त्र विषयाच्या अध्ययन, अध्यापन आणि स्थापनेला २०१९ मध्ये शंभर वर्षे पूर्ण होत आहेत. त्या निमित्ताने भारतातील समाजशास्त्राचा विकास याचे अध्ययन करण्यासाठीचं प्रस्तुत शोध निबंधाचा प्रपंच करण्यात आला आहे.

साहित्य परिक्षण:

(१) नागला बी. के. (२०१८):

प्रा. नागला बी. के. यांनी 'भारतीय समाशास्त्रीय चिंतन' हा ग्रंथ २०१८ मध्ये प्रकाशित केला आहे. नागला यांनी प्रस्तुत ग्रंशात भारतातील समाजशास्त्राचा विकास यावर विस्तृतपणे लिखाण केले आहे. त्यात त्यांनी स्वातंत्र्यपूर्व भारतातील समाजशास्त्र, स्वातंत्र्योत्तर भारतात समाजशास्त्राचा विकास, भारतातील समाजशास्त्रातील संशोधन, भारतातील समाजशास्त्र विषयातील अध्ययन व अध्यापनाची वेग—वेगळ्या महाविद्यालय व विद्यापीठातील स्थिती यावरही विस्तृत विवेचन केले आहे. [illegible]

Scanned with CamScanner

इंग्रजीतील मुळ पुस्तक हे श्री. नरेश भार्गव यांनी हिंदीत अनुवादीत केले आहे. प्रा. नागला यांनी या ग्रंथात प्राच्यविद्या दृष्टीकोन, सरंचनात्मक प्रकार्यात्मक दृष्टीकोन, मार्क्सवादी दृष्टीकोन, समाजशास्त्रातील वर्तमानकालीन विमर्श इ. विषयावर व्यापक चर्चा केली आहे.

(२) डॉ. महाजन संजीव(२०१२):

डॉ. संजीव महाजन यांनी 'भारत में समाजशास्त्र'नावाचा संदर्भ ग्रंथ २०१२ मध्ये प्रकाशित केला. या ग्रंथात डॉ. संजीव महाजन यांनी भारतातील समाजशास्त्राच्या विकासाच्या संदर्भात चर्चा केली आहे. भारतीय समाजाचा वसाहतवादी कालखंड हा भारतातील समाजशास्त्राच्या उदयाचा प्रारंभिक कालखंड आहे, असे मत या ग्रंथाच्या माध्यमातून महाजन व्यक्त करतात. इंग्रजांच्या आणि त्यांचे गव्हर्नर जनरल यांच्या सहकार्याने भारतीय समाज आणि संस्कृतीच्या अध्ययनाला प्रोत्साहन मिळाले असे मत महाजन व्यक्त करतात. परंतू ते पूढे असेही म्हणतात की, इंग्रजांचा भारतीय समाजाचा सखोल अध्ययन करण्यामागचा मुख्य हेतू हा होता की, भारतीय समाजाला अशा दृष्टीकोनातून समजून घेणे की ज्यामुळे आपले साम्राज्य अधिक दृढ होईल. महाजन यांनी प्रस्तुत ग्रंथात भारतातील समाजशास्त्राचा उदय आणि विकास, भारतातील समाजशास्त्राच्या अध्यपनाचा विकास, भारतातील समाजशास्त्राच्या विकासात मुंबई आणि लखनऊ संप्रदायाचे योगदान, भारतातील समाजशास्त्राच्या अध्ययनाचे महत्व, भारतातील समाजशास्त्रज्ञांचे अध्ययनाचे आवडीचे विषय, भारतातील प्रमुख समाजशास्त्रीय दृष्टीकोन, भारतासाठी समाजशास्त्र की समाजशास्त्राचे भारतीयकरण इ. विषयावर विस्तृत चर्चा प्रस्तुत ग्रंथात डॉ. संजीव महाजन यांनी केली आहे.

(३) डॉ. कौल अशोक कुमार(२००५):

डॉ. अशोक कुमार कौल यांनी 'समाजशास्त्र का भारतीयकरण'नावाचे शोध निबंधाच्या संग्रहाचे पुस्तक २००५ मध्ये प्रकाशित केले आहे. या ग्रंथाचे विभाजन तीन विभागात करण्यात आले आहे. ग्रंथातील पहिल्या विभागात 'समाजशास्त्राचे भारतीयकरण आणि त्याचे संदर्भ' या शोध निबंधात भारतातील समाजशास्त्राचा विकास या संदर्भात भाष्य करण्यात आले आहे. भारतातील प्रारंभिक काळातील समाजशास्त्रज्ञांची दृष्टी आणि त्यांची समाजातील घटना—घडामोडींबद्दल विचार करण्याची पद्धती या संदर्भात विवेचन केले आहे.भारतातील समाजशास्त्रज्ञांवर पाश्चात्य समाजशास्त्रज्ञांचा पडलेला प्रभाव आणि त्यामुळे भारतातील समाजशास्त्रज्ञांनी विकसित केलेले त्यांचे अध्ययनाचे दृष्टीकोन याची चर्चा डॉ. कौल यांनी या ग्रंथात केली आहे. डॉ. कौल यांनी आपल्या ग्रंथात भारतातील समाजशास्त्राची वर्तमान स्थिती याचा आढावा घेतला आहे.

(४) डॉ. तांबे श्रुती(२००६):

डॉ. श्रुती तांबे यांनी 'समाजशास्त्रातील विचारविश्वे: जागतिक आणि भारतीय'हे सुजाता पटेल लिखित पूस्तकाचे मराठीत विस्तारित रुपांतर करुन त्याचा अनूवाद केला आहे. डॉ. श्रूती तांबे यांनी प्रस्तुत ग्रंथात आंतरराष्ट्रीय समाजशास्त्रातील नवीन प्रवाह, भारतीय समाजशास्त्र, भारतीय समाजासाठीचे समाजशास्त्र, समाजशास्त्राच्या विकासावर अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञांचा पडलेला प्रभाव इ. संदर्भात विचार व्यक्त करण्यात आले आहेत. डॉ. सुजाता पटेल यांनी दिलेल्या व्याख्यानाच्या संग्रहातून या ग्रंथाची निर्मिती करण्यात आली आहे. डॉ. श्रुती तांबे यांनी ग्रंथात भारतातील समाजशास्त्राच्या विकासाच्या [illegible]

Scanned with CamScanner

समाजशास्त्राची संस्थात्मक पायाभरणी इ. घटकांची विस्तृत चर्चा केली आहे. शोध निबंधाच्या निर्मितीत वरील सर्व साहित्य परिक्षणाचा लाभ झाला आहे.

अध्ययन पद्धती:

संशोधन कार्याचे नियोजन करण्यासाठी संशोधन आराखडा तयार करणे आवश्यक असते. संशोधन विषयाच्या दृष्टीने संशोधन आराखडा तयार केला जातो. संशोधन आराखड्या संदर्भात आपले मत व्यक्त करतांना समाजशास्त्रज्ञ एकॉफ म्हणतात,'निर्णय क्रियान्वित करण्याची स्थिती येण्यापूर्वीच निर्णय निर्धारीत करण्याच्या प्रक्रियेला संशोधन आराखडा म्हणतात.' संशोधन आराखड्यात संशोधनाची रूपरेषा निश्चित केली जाते. संशोधन आराखड्यामुळे संशोधन कर्त्याला संशोधन कार्य सुरळीत करणे शक्य होते. त्याचप्रमाणे संशोधन कार्य अचूक होण्यास मदत होते.(आगलावे:२०१०) प्रस्तूत शोध निबंधाच्या अध्ययनासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा उपयोग करण्यात आला आहे. "वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा मुख्य उद्देश उपलब्ध तथ्य माहिति व आकडेवारीच्या आधारावर एखादी व्यक्ती, समुह, समाज, घटना किंवा कोणताही विषय अथवा समस्यांच्या वास्तविक तथ्यांचे, वैशिष्ट्यांचे वर्णनात्मक विवेचन प्रस्तुत करणे हा आहे. या संशोधन आराखड्याचा आधार विश्वसनीय तत्व व वास्तविकता हा असतो. अशा आधारावरच तत्व व माहितीचे विश्लेषण केले जाते. या विश्लेषणातून प्राप्त नवीन माहितीचे अर्थनिरूपण केले जाते. अशा प्रक्रियेलाच वर्णनात्मक विश्लेषण असे संबोधले जाते."(कऱ्हाडे:२०११) कोणत्याही संशोधकाला संशोधन करायचे असेल तर वैज्ञानिक पद्धतीवर आधारित असणाऱ्या तंत्राचा किंवा घटकांचा अवलंब करून संशोधन कार्य पार पाडावे लागते. वैज्ञानिक अध्ययन पद्धतीच्या अभावापायी केले गेलेले संशोधन हे संशोधन नसते तर ते केवळ माहीतीचे एकत्रीकरण असते. म्हणून प्रस्तुत शोध निबंधासाठी द्वितीयक तथ्य संकलन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. तथ्य संकलनासाठी अध्ययन विषयासाठी निगडीत प्रकाशित–अप्रकाशित लेख, संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रे, इतर संशोधकांचे संशोधन इ. चा आधार घेण्यात आला आहे.

अध्ययनाचे उद्देश:

(१)भारतातील समाजशास्त्राचा उदय आणि विकास जाणून घेणे.

(२)भारतात समाजशास्त्राच्या अध्ययन व अध्यापनाचा विकास कसा होत गेला हे अभ्यासणे.

तथ्यांचे विश्लेषण आणि निर्वचन:

समुहाचा, समाजाचा, सामाजिक संबंधाचा अभ्यास करणारे एक स्वतंत्र सामाजिक शास्त्र म्हणून समाजशास्त्र १८३८ मध्ये उदयाला आले. फ्रेंच तत्वज्ञ आणि समाजशास्त्राचा उद्गाता (Father of Sociology) ऑगस्त कॉम्त यांनी त्यांच्या 'A Discourse on Positive Philosophy (1934)'या बहुखंडीय ग्रंथाद्वारे समाजशास्त्राचे वैज्ञानिक स्वरूप प्रथमत: स्पष्ट केले. तेंव्हाच समाजशास्त्राचा उदय झाला असे मानले जाते. समाजशास्त्राची प्रतिनिधीक आणि सर्व समावेशक अशी व्यापक व्याख्या करणे अवघड असले तरी स्थूलपणे असे म्हणता येईल की,'समाजशास्त्र म्हणजे समुह, सामाजिक संबंध, सामाजिक प्रक्रिया, समाज सरंचना, संस्था यांच्यामध्ये घडणाऱ्या मानवाच्या सामाजिक जीवनाचा [illegible] आणि [illegible] अभ्यास [illegible]

येते. समाजशास्त्र देखील योगायोगाने अथवा चमत्कृतीपूर्णरीत्या उदयाला आलेले नाही. याला विशिष्ट व्यक्ती, घटना, परिस्थिती, वैचारिक स्थिती यांसारखे विविध कारणे कारणीभूत झालेली आहेत. "समाजशास्त्रीय विचारांचा पाया हा प्राचीन काळापासूनच्या सामाजिक विचार तत्वज्ञानाचा आहे. त्याचप्रमाणे तो मध्ययुगीन व आधूनिक काळातील विशिष्ट बौद्धिक, सामाजिक—राजकीय—आर्थिकद घटना पार्श्वभूमीचाही आहे. समाजशास्त्र युरोपात उदयाला आले आहे. युरोपातच घडलेल्या तीन महत्वपूर्ण घटनांनी समाजशास्त्राच्या उदयाला पूरक परिस्थिती निर्माण केली. त्यापैकी पहिली घटना म्हणजे ज्ञानोदय, दूसरी फ्रेंच राज्यक्रांती व तिसरी औद्योगिक क्रंती होय. समाजशास्त्र आकाराला येण्यासाठी या तीन प्रकारच्या घटना अत्यंत महत्वाच्या मानल्या जातात."(सोमन सावळे:२०१६)

"भारतातील समाजशास्त्राच्या उदयाला ब्रिटीशांची वसाहतवादी राजवट कारणीभूत ठरली आहे. वसाहतवाद व वसाहतवादी शिक्षणव्यवस्थेच्या मार्फत भारतात समाजशास्त्राचा प्रवेश झाला. १९ व्या शतकाच्या मध्यामधे यूरोपात समाजशास्त्राची एक स्वतंत्र शास्त्र म्हणून ओळख पटली. इतर वसाहतीप्रमाणे भारतातही यानंतरच्या काळात ते एक स्वतंत्र अभ्यास विषय म्हणून पूढे आले. भारताच्या बाबतीत सांगायचे झाले तर मानवशास्त्राने समाजशास्त्राचे प्रतिनिधीत्व केले. ब्रिटीश अधिकारी व त्यानंतरचे प्रशिक्षित मानवशास्त्रज्ञ यांनी भारताचा अभ्यास एक आधूनिकतापूर्व (Pre-modern) महासांस्कृतिक समाज (Civilisational Society) म्हणून केला. ब्रिटीश अधिकाऱ्यांचाभारतीय समाजाचा अध्ययन करण्याचा मूळ उद्देश वसाहतवाद राबविण्याचा प्रकल्प सुकर व्हावा यासाठी समुह व समुदायांचे सामाजिक वर्तन, नियमने, रूढी व नितीनियमांचे संग्रहण करणे, त्यांचे वर्गीकरण करणे व कोटीक्रम ठरविणे हे होते."(तांबे:२००६)या संदर्भात ब्रिटीश समाजशास्त्रज्ञ टी. बी. बॉटोमोर यांचे मत जाणून घेणे आवश्यक आहे. ते असे म्हणतात,"भारतीय समाजाच्या शिस्तबद्ध अध्ययनास सुरूवात ही ब्रिटीश शासनकाळातच झाली. ब्रिटीशांनी भारतातील आपले प्रशासन सुदृढ करण्यासाठी आणि आदिवासी प्रदेशातील प्रशासन कुशलतेने हाताळण्यासाठी भारतातील आदिवासी समाज, ग्रामीण समाज इ. च्या अध्ययनाची सुरूवात इंग्रजांनी केली."(Chitambar:२०१९)

"भारतात समाजशास्त्र विषयाच्या अध्ययनाला सुरूवात मुंबई विद्यापीठात सर्वात प्रथम इतर सामाजिक शास्त्रांसोबत समाजशास्त्र विषय शिकविल्या जाऊ लागला. परंतू १९१९ मध्ये भारत सरकारच्या सहकार्याने पेट्रीक गेड्सियांच्या नेतृत्वाने मुंबई विद्यापीठातच स्वतंत्र अध्ययनासाठी समाजशास्त्र विभागाची स्थापना करण्यात आली. नंतर डॉ. जी. एस. घुर्ये आणि एन. के. टुथी नंतर गेड्स यांचे काही काळ सहकारी बनले व नंतर १९२४ मध्ये मुंबई विद्यापीठातील समाजशास्त्र विभागाचे प्रमुख म्हणून डॉ. जी. एस. घुर्येनी पदभार सांभाळला. समाजशास्त्र विषयाच्या अध्ययनाचे व संशोधनाचे देशातील दूसरे अभ्यासकेंद्र लखनऊ विद्यापीठात १९२१ ला सुरू करण्यात आले होते. लखनऊ विद्यापीठातील समाजशास्त्र विभागाचे पहिले विभाग प्रमुख राधाकमल मुखर्जी होते. त्यानंतर डॉ. डी. पी. मुखर्जी, डॉ. डी. एन. मजूमदार हे राधाकमल मुखर्जी यांचे सहयोगी होते. दक्षिण भारतात १९२८ मध्ये डॉ. बी. एन. सील आणि ए. आर. वाडिया यांच्या प्रयत्नाने मैसूर विद्यापीठात समाजशास्त्राच्या अध्ययनास सुरूवातझाली. १९२८ मध्येच हैद्राबाद येथील [illegible]
जफर हसन [illegible] पहिले [illegible]

१९३० मध्ये समाजशास्त्र विभाग स्थापना करण्यात आला. डॉ. इरावती कर्वे विभाग प्रमुख बनल्या."(नागला:२०१८)

भारतात १९१७ ते १९४७ पर्यंत समाजशास्त्राचा विकास असंतुलित होता. याच काळात केवळ मुंबई विद्यापीठ हे एकमेव असे अध्ययन केंद्र होते की, जे अतिशय गतीशील होते. प्राच्यविद्यादृष्टिकोनाच्या विकासात मुंबई विद्यापीठाची भूमिका महत्वपूर्ण होती. मुंबई विद्यापीठाने डॉ. घुर्ये यांच्या मार्गदर्शनाखाली अनेक समाजशास्त्रीय विचारवंत घडविले आहेत. ज्यांच्यामूळे पूढील काळात या विचारवंतानी भारतीय समाजशास्त्राच्या विकासात अमुल्य योगदान दिले, त्यात के. एम. कपाडिया, इरावती कर्वे, एम. एन. श्रीनिवास, ए. आर. देसाई, आय. पी. देसाई, वाय. व्ही. दामले इ. चे योगदान महत्वपूर्ण होते. भारताच्या स्वातंत्र प्राप्तीनंतर देशातील अनेक विद्यापीठांमध्ये समाजशास्त्राच्या अध्ययनाला सुरूवात झाली. समाजशास्त्र विषयाच्या अध्यापन मातृभाषेत करण्यात येऊ लागले. १९५१ मध्ये डॉ. जी. एस. घुर्ये यांच्या नेतृत्वामूळे 'अखिल भारतीय समाजशास्त्र परिषद' (Indian Sociological Society) स्थापन करण्यात आली. परिषदेचे पहिले अध्यक्ष म्हणून डॉ. जी. एस. घुर्ये यांनी धुरा सांभाळली. परिषदेच्या स्थापनेचा मुख्य उद्देश हा समाजशास्त्र विषयातील नवीन संशोधनाला व संशोधकांना चालना देणे हा होता. परिषदेच्या माध्यमातून Sociological Bulletin नावाची संशोधन पत्रिका सुरू करण्यात आली. समाजशास्त्र परिषदेच्या प्रोत्साहनामुळे समाजशास्त्रीय साहित्याच्या प्रकाशनाला चालना मिळाली. १९५१ मध्ये पटना विद्यापीठात, १९५४ मध्ये गुजरात विद्यापीठात , १९५६ मध्ये आग्रा येथील सामाजिक शास्त्र संस्थेमध्ये समाजशास्त्र विभाग सुरू करण्यात आले. १९७०–७१ पर्यंत भारतातील एकूण ९५ विद्यापीठांपैकी ५१ विद्यापीठात म्हणजेच ५३.७ टक्के विद्यापीठात समाजशास्त्र विषयाच्या अध्ययन अध्यापनाला सुरूवात करण्यात आली. ही बाब इतर सामाजिक शास्त्रांच्या तुलनेत समाजशास्त्र हा विषय अगदी अल्पकाळात किती विद्यार्थीप्रिय झाला याचे निदर्शक आहे असेच आपल्याला म्हणावे लागले.

१९१४ मध्ये मुंबई विद्यापीठात समाजशास्त्राच्या अध्ययनाची सुरूवात इतर सामाजिक शास्त्रांसोबत झाली. परंतू १९१९ मध्ये स्वतंत्र समाजशास्त्र विभागाची स्थापना मुंबई विद्यापीठात करण्यात आली. १९२१ मध्ये लखनऊ विद्यापीठात समाजशास्त्र विभाग स्थापना करण्यात आला. सुरूवातीच्या २५ वर्षाच्या काळात समाजशास्त्र विषयाचे केवळ अध्यापन करणे एवढेच काम समाजशास्त्राचे प्राध्यापक करीत असत. १९५० मध्ये समाजशास्त्राच्या अध्ययन व अध्यापन पद्धतीत परिवर्तन करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला परंतू त्यात काही फारसा बदल झाला नाही. "स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात ज्या समाजशास्त्रज्ञांनी समाजशास्त्र विषयाला नवीन अध्ययनाची शाखा म्हणून स्थापीत करण्याचा जो प्रयत्न केला त्याचे परिणाम स्वातंत्र्यानंतर बऱ्याच कालावधीने दिसू लागले. भारतात १९२० ते १९४६ या कालखंडात देशातील एकूण विद्यापीठांची संख्या १६ झाली, त्यात समाजशास्त्र विभागाची संख्या मात्र केवळ [illegible] होती. यातील फक्त एकच विभाग समाजशास्त्र विभागाची स्वतंत्र पदवी देण्यासाठी सक्षम होता. १९५० नंतर देशातील वेग–वेगळ्या विद्यापीठांमध्ये समाजशास्त्र विभाग सुरू करण्याच्या संख्येत वाढझाली. १९६० मध्ये देशात ४२ विद्यापीठ होते, त्यापैकी [illegible]
[illegible] "([illegible]
[illegible]

सुरू झाले होते. १३ विद्यापीठांमध्ये समाजशास्त्र विषयाच्या पदवी व पदव्यूत्तर पदवीच्या परिक्षांचे आयोजन करण्यात येत होते. तसेच, या विद्यपीठांमध्ये आचार्य (Ph.D.) पदवीसाठी संशोधन सुरू करण्यात आले होते. यापैकी १६ विद्यापीठ असे होते, तेथे समाजशास्त्र हा विषय इतर विषयांसोबत शिकविला जात असे. १९७३ च्या यु. जी. सी. च्या निर्देशानूसार देशातील १६ कृषी विद्यापीठ, अखिल भारतीय तंत्रज्ञान संस्था (IIT), अखिल भारतीय व्यवस्थापन संस्था (IIM), भारतीय सांख्यकी संस्था, कोलकाता (IIS-kolkata), Tata Institute of Social Sciences, Mumbai(TISS) इ. ठिकाणी समाजशास्त्राच्या अध्यापनास सुरूवात करण्यात आली."(नागला:२०१८)

आज भारतातील अधिकांश विद्यापीठांमध्ये समाजशास्त्र विषयाचे अध्ययन पदवी व पदव्यूत्तर स्तरावर केले जाते. ज्या विद्यापीठांमध्ये समाजशास्त्र विभाग कार्यरत नाही त्या ठिकाणी विद्यापीठाशी संलग्नीत असणाऱ्या महाविद्यालयांमध्ये समाजशास्त्र विषयाचे अध्यापन केले जाते. भारतात विद्यापीठांमध्ये शिकविल्या जाणाऱ्या सामाजिक शास्त्रांमध्ये समाजशास्त्र विषयाचे स्थान तिसऱ्या क्रमांकावर आहे. शैक्षणिक अध्ययनाच्या स्वरूपात समाजशास्त्र विषयाचे स्थान निम्नतेचे नाही हे आपणांस दिसून येते. इतर सामाजिक शास्त्रांच्या तूलनेत विद्यार्थीप्रिय विषय असण्याच्या संदर्भात समाजशास्त्राचा नंबर बराच वरचा लागतो. देशातील सर्व विद्यापीठे आणि महाविद्यालयात सामाजिक शास्त्रांचे अध्ययन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांमध्ये अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र आणि इतिहास या विषयांपेक्षा समाजशास्त्र विषयाच्या विद्यार्थ्यांची संख्या सर्वाधिक आहे. "१९६९–७० मध्ये देशातील वेग–वेगळ्या उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये सामाजिक शास्त्रांचे अध्ययन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांची एकूण संख्या ४२४७९ एवढी होती, त्यापैकी ४४४२(११.५७ टक्के) विद्याथी समाजशास्त्र विषयाचे अध्ययन करीत होते. १९६९–७० मध्ये आचार्य पदवी (Ph.D.) साठी संशोधनकरणाऱ्या सामाजिक शास्त्रातील विद्यार्थ्यांची देशात एकूण संख्या २१५३ होती, यापैकी समाजशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांची संख्या ३५२(१६.४० टक्के) एवढी होती. २०१५–१६ ला यात वाढ होऊन देशातील ७९९ विद्यापीठात सामाजिक शास्त्रात आचार्य पदवी प्राप्त करणाऱ्या एकूण १५८८५ पदवीधारकांपैकी समाजशास्त्र विषयात आचार्य पदवी प्राप्त करणाऱ्यांची संख्या १२८७(८.५ टक्के) एवढी आहे. यात ६४८ पुरूष तर ६३९ महिला आहेत. १९७१ पर्यंत देशात समाजशास्त्र, मानवशास्त्र, गुन्हाशास्त्र आणि समाजकार्य इ. विषयात आचार्य पदवी प्राप्त करणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या ४८५ इतकी होती. याचे सामाजिक शास्त्रातील टक्केवारीचे प्रमाण ४६ टक्के एवढे होते. १९७० मध्ये महाराष्ट्र आणि उत्तर प्रदेश मध्ये १०० विद्यार्थ्यांनी आचार्य पदवी प्राप्त केली."(अटल:१९७६)

सारांश रूपाने आपणास असे म्हणता येईल की, आज भारतातील जवळपास सर्वच उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्थांमध्ये समाजशास्त्र विषय विद्यार्थीप्रिय म्हणून ओळखला जातो. देशातील महत्वपूर्ण असणाऱ्या तंत्रशिक्षण व व्यवस्थापनाचे धडे देणाऱ्या सर्वच संस्थांमध्ये समाजशास्त्र विषयाचे अध्यापन केले जाते. भारतात समाजशास्त्राच्या अभ्यासासाठी व संशोधनासाठी जवळपास ५२ शाखा सुरू करण्यात आल्या आहेत. अशा सर्व शाखांचे देशातील उच्च शिक्षण देणाऱ्या सर्व संस्थामध्ये अभ्यास विषय म्हणून अध्ययन, अध्यापन व संशोधन केले जाते. येथे काही अध्ययन शाखांना उदाहरणादाखल उद्धृत करणे

Scanned with CamScanner

समाजशास्त्र, आरोग्याचे समाजशास्त्र, सामाजिक समस्यांच्या अध्ययनाचे समाजशास्त्र, लिंग आणि समाज, सामाजिक परिवर्तनाचेसमाजशास्त्र, गुन्ह्याचे समाजशास्त्र, धर्माचे समाजशास्त्र, कायद्याचे समाजशास्त्र, व्यवसायाचे समाजशास्त्र, विकासाचे समाजशास्त्र इ. इतर सामजिक शास्त्रांच्या तुलनेत समाजशास्त्र विषयाने भारतातील आपल्या स्थापनेच्या शतकपूर्तीतच विद्यार्थी व शिक्षक प्रिय अध्ययन विषय म्हणून नाव लौकिक प्राप्त केला आहे. असे वरील तथ्यांच्या विश्लेषणावरून आपणांस निदर्शनास येते.

अध्ययनाचे निष्कर्ष:

(१) मानवाच्या वर्तन आणि व्यवहाराचे अध्ययन करणारे शास्त्र म्हणून समाजशास्त्राचा उदय झाला आहे.

(२) समाजशास्त्र विषयाच्या निर्मितीचा कालखंड १८० वर्षाचाच आहे, त्यामूळे समाजशास्त्र इतर सामाजिक शास्त्रांच्या तुलनेत बाल्य अवस्थेत आहे.

(३) भारतीय समाजशास्त्राचे जनक म्हणून डॉ. जी. एस. घुर्ये यांना संबोधल्या जाते.

(४) भारतीय समाजाचा वसाहतवादी कालखंड हा भारतातील समाजशास्त्राच्या उदयाचा कालखंड आहे.

(५) ब्रिटीश राजसत्तेच्या पुढाकारानेच भारतात समाजशास्त्रीय अध्ययनाची सुरूवात झाली.

(६) ब्रिटीशांनी आपले वसाहतवादी प्रकल्प भारतात राबविण्यासाठीच भारतीय समाजाच्या शास्त्रीय अध्ययनास सुरूवात केली होती.

(७) ब्रिटीशांनी आदिवासी क्षेत्रातील आपले प्रशासन बळकट करण्यासाठीच भारतीय समाजाच्या अध्ययनाला सुरूवात केली.

(८) भारतात स्वतंत्र अध्ययनाचा विषय म्हणून समाजशास्त्र विषयाची सुरूवात १९१९ मध्ये मुंबई विद्यापीठात झाली आहे.

(९) भारतातील समाजशास्त्राच्या विकासात भारतीय समाजाशास्त्रज्ञांचे योगदान अमुल्य असे आहे.

(१०) भारतात समाजशास्त्राचा विकास १९१७ ते १९४७ पर्यंत असंतुलित होता.

(११) १९५१ मध्ये डॉ. जी. एस. घुर्ये यांच्या नेतृत्वाने स्थापन झालेल्या अखिल भारतीय समााजशास्त्र परिषदेमूळे भारतातील समाजशास्त्राच्या विकासास गती मिळाली आहे.

(१२) महाराष्ट्रात स्थापन झालेल्या मराठी समााजशास्त्र परिषदेमूळे समाजशास्त्राच्या विकासाला दिशा मिळाली आहे.

(१३) १९५० नंतर भारतातील वेग—वेगळ्या विद्यापीठांमध्ये समाजशास्त्र विभागाच्या संख्येत वाढझाली आहे.

(१४) १९७० च्या दशकात भारतातील९५ पैकी ५१(५३.७ टक्के) विद्यापीठात समाजशास्त्र विभाग सुरू करण्यात आले होते.

(१५) १९७३ मध्ये U.G.C. च्या निर्देशानूसार देशतील सर्वात महत्वपूर्ण असणाऱ्या [illegible] IIT, IIM, IIS, Kolkata, TISS इ. महत्वपूर्ण संस्थामध्ये समाजशास्त्र विभाग सुरू करण्यात आले होते.

(१६) १९६९—७० मध्ये समाजशास्त्राचे अध्ययन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या ११.५७ [illegible]

(१७) सन २०१५–२०१६ मध्ये सर्व सामाजिक शास्त्रांमध्ये आचार्य पदवी (Ph.D.) प्राप्त करणाऱ्या विद्यार्थ्यांची एकूण संख्या १५८८५ होती. त्यापैकी समाजशास्त्र विषयात Ph.D. करणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या १२८७ (८.५ टक्के) एवढे आहे.

(१८) आज भारतातील जवळपास सर्वच विद्यापीठामध्ये विद्यार्थी प्रिय विषय म्हणून समाजशास्त्र विषयाचे अध्ययन केले जाते.

(१९) भारतातील इतर सामाजिक शास्त्रांच्या स्थापनेच्या तुलनेत समाजशास्त्र विषयाने आपल्या शतकपूर्तीतच अध्ययन कर्त्यांच्या सर्वाधिक आवडीचा विषय ठरला आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

Atal,Yogesh.(Ed.)(1976). "Sociology in the Indian campus", in Giriraj Gupta, Main currents in Indian Sociology,(Vol-1), New Delhi: Vikas. Pp.118-19.

Chitambar, J.B.(2019). Introductory Rural Sociology, Hydrabad, New age international

कौल,अशोककुमार.(२००५). समाजशास्त्र क्रा भारतीयकरण, जयपुर, रावत पब्लिकेशन्स.

कुलकर्णी,शिल्पा.(२००९). महाराष्ट्राचे समाजशास्त्र, पुणे, डायमंड पब्लिकेशन्स.

कऱ्हाडे,बी.एम.(२०१०). समाजशास्त्रीय विचार चिंतन, नागपूर, पिंपळापूरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स.

कऱ्हाडे,बी.एम.(२०११). शास्त्रीय संशोधन पद्धती, नागपूर, पिंपळापूरे ॲन्ड कंपनी पब्लिशर्स. पृ. क्र. १५६.

महाजन,संजीव.(२०१२). भारत में समाजशास्त्र, दिल्ली, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस. पृ. क्र. ६५.

सोमन,मा.श., आणि सावळे,एस.(२०१६). समाजशास्त्रीय विचार, पुणे, डायमंड पब्लिकेशन्स. पृ. क्र. ०४.

Perpectives in the 1980's", in P.K.B. Nayar.

Publication. pvt. Pp. 12.

तांबे,श्रुती.(२००६). समाजशास्त्रातील विचारविश्वे: जागतिक आणि भारतीय, पुणे, समाजशास्त्र विभाग. पृ. क्र. १३.

नागला,बी.के.(२०१८). भारतीय समाजशास्त्रीय चिंतन, जयपुर, रावत पब्लिकेशन्स. पृ. क्र. ०९.

Unnithan, T.K.N.(Ed.)(1982). "A New Sociology for India: Review of Sociology in the 1970's &

आगलावे,प्रदिप.(२०१०). सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, नागपूर, साईनाथ प्रकाशन. पृ. क्र. १३.

अग्रवाल,उषा.(२०१२). तुलनात्मक समाजशास्त्र–एक अध्ययन,नई दिल्ली, विश्वभारती पब्लिकेशन्स.

गुप्ता,एम.एल.,एवं शर्मा,डी.डी.(२००३). समाजशास्त्र, नई दिल्ली, साहित्य भवन पब्लिकेशन्स.

लोटे,रा.ज.(२०१७). भारतातील समाजशास्त्रीय परंपरा, नागपूर, पिंपळापूरे ॲन्ड कंपनी पब्लिशर्स.

Scanned with CamScanner